

<https://doi.org/10.62837/2025.6.253>

SƏBİNƏ NAMİK QIZI ƏLİYEVƏ

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

email: sebineeliyeva2014@mail.ru

M. KAŞĞARININ “DİVAN”INDA MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASININ ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Açar sözlər: “Divani lüğət-it-türk, isim, mənsubiyyət, eynilik.

Ключевые слова: «Дивани-турецкий словарь», существительное, принадлежность, идентичность.

Key words: "Diwani lughat-it-Turk", noun, affiliation, identity.

Türk Dünyasının dil zənginliyinin, mənəvi sərhədlərinin həmçinin özünəməxsusluğunun öyrənilməsində, lüğət formasında gələcək nəslə çatdırılmasında danılmaz xidmətləri olan Mahmud Kaşğarının həyatı haqqında təəssüflər olsun ki, geniş məlumatlarımız yoxdur, lakin onun böyük türkoloq kimi çabalarının təsiri göz önündədir.

Müasir dövrümüz üçün də aktual hesab edilən Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsəri əsrlərdən bu günə kimi Türk dünyası haqqında ən qiymətli və əvəzsiz mənbələrdən biridir. Əsərdə türk xalqları, onların etnik, etnoqrafik xüsusiyyətləri, bu xalqların məskunlaşdığı coğrafi məkan və s. haqqında geniş məlumatlar verilir. Görkəmli filoloq olan M.Kaşğari böyük ziyalı olmaqla yanaşı, şərqdə gedən siyasi hadisələrin mənzərəsini açıq şəkildə görmüş və bu vəziyyətin hansı formada inkişaf edəcəyini böyük uzaqgörənliklə hiss etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, hələ kitabın ilk səhifələrində türk dilinin uzun müddət Şərq xalqları arasında ümumünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərəcəyi və regionda hegemon dilə çevriləcəyini bildirmişdir.

“Divani lüğət-it-türk” əsəri Türk Dünyasının mənəvi sərhədlərinin həmçinin özünəməxsusluğunun, dil zənginliyinin öyrənilməsində, kitablaşdırılaraq gələcək nəslə çatdırılmasında kifayət qədər əhəmiyyətli rola malik olan, əvəzsiz xəzinədir. Bu əsər yüzillərdən bu yana Türk Dünyası üçün bənzərsiz mənbələrdən biri olaraq qalır [2, 78].

“Divan”da türk xalqları, onların etnoqrafik, etnik xüsusiyyətləri, bu xalqların məskunlaşdığı coğrafi məkanlar və s. haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Bu səbəbdəndir ki, M.Kaşğarının “Divan”ı türk dilləri, coğrafiyası və mədəniyyəti haqqında araşdırmalar edən araşdırmaçıların hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Lüğətin müasir dövrümüzdə də öz aktulluğunu qoruyub saxlaması heç də təsadüfi deyildir. Filoloji aspektdən kifayət qədər araşdırılmalar aparılsa da, əsərdə tədqiqata cəlb edilməli müəyyən məsələlər vardır hansı ki, çağdaş dilçiliyimizdə olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsərin öyrənilməsi bir tərəfdən dilimizin kökləri və

öyrənilməsi, digər tərəfdən tarixi məlumatların verilməsi haqqında faktların aşkar olunmasında kifayət qədər mühüm rol oynayır.

Əsərin XI əsrin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ən mükəmməl abidələrdən biri olması bu lüğətin əhəmiyyətini daha da artırır. Belə ki, əsərin yaradıcısı olan M.Kaşğari xalq həyatına böyük maraq göstərmiş, hələ gənc yaşlarında türk ellərini dolaşmış, gələcək kitabı üçün dil, ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya sahəsində zəngin materiallar toplamışdır.

Bütün zamanlar üçün aktuallığını qorumağı bacaran bu “Divan” Azərbaycan dilinin də tarixinə işıq saçır desək yanlışdır. Əsərin ensiklopediya adlandırılması da təsadüfi olmadığını qeyd etmək bu məqamda yerinə düşər. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi o bu lüğəti ərsəyə gətirmək üçün türk ellərini gəzmiş, geniş məlumatlar toplayaraq belə dəyərli və zəngin dil faktlarını əks etdirən böyük bir xəzinəni qələmə alaraq bizlərə yadigar qoymuşdur. Digər türk xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan dilinin tarixi qatlarının öyrənilməsində də “Divani lüğət-it-türk” əsəri ilkin mənbələrdən biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır [1, 128].

Bu lüğətin dilçilik elmindəki əhəmiyyəti və bizlərə təqdim etdiyi materialların dəyəri saymaqla bitməz. Əsərin dövrünün dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ən mükəmməl abidələrdən biri olması da təsadüfi deyildir. Belə ki, lüğəti qələmə alan M.Kaşğari xalq həyatına böyük maraq göstərmiş, hələ gənc yaşlarında türk ellərini dolaşmış, gələcək kitabı üçün dil, ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya sahəsində zəngin materiallar əldə etmişdir.

“Divan”da türksoylu xalqların milli-mədəni varlığı, dil-ağız özəllikləri, ləhcələrini toplamış, yaşadığı dövrə uyğun olan yazı qaydaları və qrammatikanı müəyyənləşdirmişdir. Bu əsər yalnız lüğət olaraq deyil, türk xalqlarının yayılma arealı, ləhcə fərqləri, tarixini, həyat tərzini, mədəniyyətini, folklorunu, mifologiyasını öyrənməyə imkan yaradır [5, 89].

Əsərin maraqlı tərəflərindən biri də odur ki, M. Kaşğari kitaba türk xalqlarının bilik və davranışlarını göstərmək üçün onların istifadə etdiyi atalar sözləri və şeirlərdən də istifadə etmişdir. Bu materiallar dövrün dil, üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, “Divan” üzərində aparılan müasir tədqiqatlar lüğətdəki dil xüsusiyyətlərinin və qrammatikanın bugünkü vəziyyəti ilə müqayisəli şəkildə aparılır. “Divan”ın morfoloqiyası ilə bağlı müəyyən tədqiqat işləri aparılsa da hələ də geniş və ətraflı araşdırmalara ehtiyac vardır.

Əsərdə verilən isimlər, ismin kateqoriyaları ilə bağlı aparılan araşdırmalar da arzu olunan səviyyədə deyildir. Xüsusilə, ismin kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları ilə bağlı geniş tədqiqata ehtiyac vardır.

Bildiyimiz kimi, ismin mənsubiyyət kateqoriyası əvəzlik və isim arasında atributiv əlaqəni təmin edir. Daha dəqiq desək, sahib şəxslə mənsub əşya arasında aidlik, mənsubluq əlaqəsini bildirir. Məsələn: mənim bacıb, sənin atan, onun qardaşı.

Bu məqamda qeyd etməliyik ki, Avrapo dillərindən fərqli olaraq türk dillərində mənsubluq əlaqəsi əvəzlilərdən istifadə olunmadan da yaradıla bilər. Məsələn: bacım, atan, qardaşın və s. formasında da istifadə olunur. Bu təbii ki, sözlərin sonuna artırılan -m, -n, -sı mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır.

“Divan”na nəzər yetirdiyimiz zaman deyə bilərik ki, əvəzlilərlə isimlər arasında atributiv əlaqə mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Deyə bilərik ki, Kaşğarının “Divan”ında mənsubiyyət kateqoriyası bəzi məqamları nəzərə almasaq demək olar çağdaş dilimizdə olduğu kimidir.

Lüğətdə mənsubiyyət I şəxsin təkində saيتدən sonra -m, samitdən sonra isə -ım⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranır. Məsələn: ata+m. Ol məni atama oxşatdı=o məni atama oxşatdı [1, 262]. İş+ım=işim [1, 126], baş+ım=başım [1, 472], kız+ım=qızım [1, 340] kimi sözləri də buna misal gətirə bilərik.

“Divan”da I şəxsin təkində isimlə mənsubiyyət şəkilçisi arasında bitişdirici y samitindən istifadə olunması halıyla da rastlaşırıq. Məsələn: kükü+y+m gəldi= bibim gəldi [2, 217]. Qeyd etməliyik ki, bu nadir hallarda baş verir.

İkinci şəxsin təkində samitdən sonra -ınq, -inq, -unq, -ünq, saيتدən sonra isə -nq şəkilçisindən istifadə olunur. Tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, türkoloqların əksəriyyəti bunun mənşəyini II şəxs əvəzliyi ilə əlaqələndirir. A.M.Şerbak belə hesab edir ki, sən şəxs əvəzliyi şəkilçiləşərək mənsubiyyət şəkilçisinə çevrilmişdir [3, 97]. Məsələn6 tablağ+ınq=razılığın, kəzik+ınq=növbən [1, 397] və s. kimi sözləri II şəxsin təkinin mənsubiyyət halına misal göstərə bilərik.

III şəxsin təkində isə isimlər samitdən sonra -ı, -i, saيتدən sonra isə -sı, -si şəkilçisi qəbul edir. M.Məmmədli bu şəkilçiyə ilk dəfə IV əsrə aid Çin salnamələrində qorunub saxlanan bir hun sözündə rast gəlinir: su+si=qoşunu. Doğrudur buradakı -s ünsürü ilə bağlı mübahisələr davam etməkdədir. Onun gələcək zaman ifadə edən şəkilçi (bara+sı, kələ+sivə) ya şəxs(ula+si=sənin maralın) olması ilə bağlı fərziyələr vardır. Lakin M.Məmmədli belə qeyd edir: “Dialektoloji materiallardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi -ı, -i formasında olmuş, -s isə şəxs və kəmiyyətin əlaməti kimi əlavə olunsada çağdaş dövrdə bitişdirici samit funksiyasını yerinə yetirir” [4, 134].

I şəxsin cəmində isimlər samitdən sonra -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz, saيتدən sonra isə -mız, -miz, -muz, -müz şəkilçisi qəbul edir. Türkoloqların fikrincə, bu şəkilçi biz / miz əvəzliyindən törəmişdir. Məsələn: alğu+muz=alacağımız [1,351], at+mız=atımız [1, 341].

Qeyd etməliyik ki, “Divan”da I şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlər hər zaman əvəzlilə birlikdə istifadə olunmur, bəzi hallarda tərəflərdən biri ixtisara uğrayır və ya buraxılır. Məsələn: yarlığı=tanrımızın əmir, bizim evimiz mənasında istifadə olunan idh+imiz [1, 152].

“Divan”da II şəxsin cəminə aid təsvir çox azdır. Burada saimitdən sonra -ınqız, -inqiz, -unquz, -ünqüz, saيتدən sonra isə müvafiq olaraq -nqız, -nqiz, -nquz, -nqüz

şəkilçisi gəlməlidir. Əsərdə buna aid şəkilçisiz bir nümunə vardır. sizinq tapuğcı(nqız)= sizin xidmətçi(niz) [1, 377] və s.

III şəxsin cəmində isə həm saitdən, həm də samitdən sonra -ları, -ləri şəkilçisindən istifadə olunur. Bunlar isə bir qayda kimi əvəzliksiz istifadə edilmişdir. Məsələn: kadhaş+ları tabaladı=(onun) qohumları tənə vurdu [6, 288], yigit+ləri işlətü=(bizim) işlədərək [1, 293].

Sözlərə nəzər yetirdiyimiz zaman aydın şəkildə görürük ki, burdakı -lar, -lər mənsubiyyət şəkilçisi deyil, cəmlilik bildirir, -1, -i hissəsi isə mənsubluq bildirir. Qeyd etməliyik ki, qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən Şərqi Türkünstan mətnlərində III şəxsin təki və cəmi eyni şəkilçi ilə yazılmışdır. Y. Məmmədov bunu səbəbini belə izah edir: “Türk dillərində kəmiyyətə görə uzlaşma zəif olduğuna görə, qədim türk dillərində üçüncü şəxsin cəminin təkindən fərqli şəkilçisi yoxdur. Bu şəkilçilərin üçüncü şəxsin təkini, yoxsa cəmini bildirməsi isə yalnız ondan əvvəl istifadə olunan şəxsin tək və ya cəmdə olması ilə əlaqədar olaraq müəyyənləşdirilir [5, 85].

Bu vəziyyətə çağdaş dialekt və şivələrimizdə də rast gəlinir. Misallara əsasən deyə bilərik ki, M.Kaşğari dövründə həm əvəzlikli və şəkilçili, həm əvəzliklə və şəkilçisiz, həm də əvəzliksiz və yalnız şəkilçili formada istifadə olunmuşdur.

Bu vəziyyətlə Oxon-Yenisey abidələrində də qarşılaşırıq. Məsələn: Bizim sü atı turuk, azukı yok ərdi = bizim qonşumuzun atı yoğun, azuqəsi yox idi [4, 39].

Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, Kaşğarının “Divan”ında verilən ismin mənsubiyyət kateqoriyası ilə çağdaş Azərbaycan dili arasında iki fərqli məqam vardır. Birinci fərq ondan ibarətdir ki, ikinci şəxs əsərdə təkdə və cəmdə -nq, dilimizdə isə -n şəkilçisinin istifadə olunması ilə mənsubluq anlayışı ifadə edir. İkinci fərq isə “Divan”da üçüncü şəxs təkdə və cəmdə iki variantlı, yəni -1, -i, -s1, -si şəkilçisi, müasir Azərbaycan dilində isə dörd variantlı -1⁴ sə -s1⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranır.

Beləliklə, bu faktlara əsasən də bir daha deyə bilərik ki, “Divan”da ismin mənsubiyyət kateqoriyası çağdaş dilimizdən demək olar ki, fəqlənmişdir.

Bu günə kimi Azərbaycan dilçiliyində bir çox dilçilər M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə və başqalarının məqalələri və bu lüğətlə daha yaxından maraqlanan Fərhad Zeynalovun, Tofiq Hacıyevin, Ramiz Əskərin, Elbrus Əzizovun, Cəfər Cəfərovun, Mahirə Hüseynovanın tədqiqatları çox dəyərlidir. Əlbəttə ki, bu müəlliflərin tədqiqatlarında Kaşğarının ilk növbədə türk dilləri haqqında dediyi fikirlər tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır.

Fikrimizcə, “Divan”da isimlər, ismin qrammatik kateqoriyaları, ismin mənsubiyyət kateqoriyası və s. kimi məsələlərin dərinəndən araşdırılmasına, müasir türk dilləri ilə müqayisə edilərək uzun illər boyu ismin kateqoriyalarının məruz qaldıqları dəyişikliklərin qeyd edilməsinə əsaslı ehtiyac vardır. Bu yöndə aparılacaq tədqiqat işləri müasir türk dillərinin, xüsusilə, Azərbaycan dilinin tarixi qatlarının daha dərinəndən öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri. – Bakı: MBM. 2008, s. 432.
2. Əskər R. Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsəri üzrə bibliografik və qrammatik göstərici. – Bakı: MBM. 2008, s. 192.
3. Əzizov, E. M. Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri. Söz xəzinəsi. Bakı. Maarif. 1995, s. 163.
4. Hüseynova M. Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. 2022, s. 274.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-Türk I cild. Bakı. Elm və təhsil. 2024, s. 544.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-Türk. II cild. Bakı. Ozan. 2006, s. 400.

XÜLASƏ

Mahmud Kaşğarinin “Divan”ı əsrlər boyu türk dilli xalqların ortaq abidəsi, əvəzsiz xəzinəsi kimi dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Uzun illərdir bu lüğət üzərində aparılan tədqiqat işləri müasir dövrimüzdə də davam etməkdədir. Bu araşdırmalar çağdaş dilçiliyin tələblərinə uyğun olaraq əsərin müasir türk dillərinin öyrənilməsindəki əhəmiyyəti və türk dillərinin inkişaf tarixinin müəyyənləşdirilməsi yönündə aparılır. Bizim məqaləmizdə isə isimin mənsubiyyət kateqoriyasının çağdaş Azərbaycan dili ilə uyğunluğu araşdırılmış, eynilik təşkil edən məqamlar seçilərək məqalədə əks olunmuşdur. “Divan”ın bu istiqamətdə tədqiq edilməsi müasir dilimizin tarixi qatları, leksikası və morfologiyasının öyrənilməsi və müasir dövrimüzlə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi baxımından dəyərlidir.

САБИНА НАМИК АЛИЕВА

СООТВЕТСТВИЕ КАТЕГОРИИ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ В «ДИВАНЕ» М. КАШГАРИ РЕЗЮМЕ

«Диван» Махмуда Кашгари на протяжении веков сохранял свою ценность как общий памятник и бесценное сокровище тюркоязычных народов. Исследования этого словаря продолжаются уже много лет и в наше время. Эти исследования проводятся в соответствии с требованиями современной лингвистики с целью определения значимости данного труда в изучении современных тюркских языков и истории их развития. В нашей статье исследуется совместимость категории принадлежности существительного с современным азербайджанским языком, а также выделены и отражены моменты, составляющие тождество. Изучение «Дивана» в этом направлении

ценно с точки зрения изучения исторических пластов, лексики и морфологии нашего современного языка и определения его совместимости с нашей современной эпохой.

SABINA NAMİK ALIYEVA

**THE CORRESPONDENCE OF THE CATEGORY OF BELONGING IN THE
MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE IN M. KASHGARI'S "DIVAN"**

SUMMARY

Mahmud Kashgari's "Divan" has preserved its value as a common monument and invaluable treasure of the Turkic-speaking peoples for centuries. Research on this dictionary has been ongoing for many years in our modern era. These studies are conducted in accordance with the requirements of modern linguistics in order to determine the importance of the work in the study of modern Turkic languages and the history of the development of Turkic languages. In our article, the compatibility of the noun's belonging category with the modern Azerbaijani language has been investigated, and the points that constitute the identity have been selected and reflected in the article. The study of "Divan" in this direction is valuable in terms of studying the historical layers, lexicon and morphology of our modern language and determining its compatibility with our modern era.

Rəyçi: professor Mahirə Hüseynova